

GAUSZ ILDIKÓ

Protestáns propagandafolyamatok a későhumanizmus korában

Politikus és tudós személye a történelmi kezdetektől szorosan összefonódik. Eme állítás a 16. század viszonylatában könnyű bizonyítást nyer a *respublica litteraria* szereplőivel, akik a diplomácia nélkülözhetetlen eszközei kiterjedt kulturális ismereteikhez társuló retorikai képességeikkel. Ugyanakkor a 16. század végén a korábbi időszakokhoz képest új elemek is összekötik a diplomácia és a tudomány világát: a nemzeti határok, a modern államok, a nemzetközi politika szükségszerűen hívja életre az állandó követek intézményét. Diplomáciai forradalomról beszélhetünk, hiszen a kiküldött követek jelenléte az államok közötti állandó párbeszéd szükségletének engedelmessé válik. A nemzeti érdekek képviselését tökéletesen látják el a tudományos köztársaság késő humanista képviselői.¹ Közéjük sorolandó Jacques Bongars, IV. Henrik német hercegekhez küldött állandó követe, aki protestáns hitében végig megmaradva egyszerre volt a 16. század végi Európa tudományos köztársaságának elkötelezett diplomatája, s információs hálózatának megkerülhetetlen sarokpontja. Általánosságban megfogalmazott állításainkat az ő kapcsolatrendszerén, ideológiai kötődésein és magyar vonatkozású forrásgyűjteményén keresztül mutatjuk be.

Jacques Bongars 1554-ben nemesi családban született Orléans-ban.² Ősei hagyományában benne volt a királyi udvar szolgálata egészen szülei generációjáig, amikor édesapja protestáns hitre tér. A Bongars-címerpajzs negyedelt: az 1. és 4. mezőben egy fészken ülő pelikán, a 2. és 3. mezőben öt párkányra osztott csikózás látható.³ A királyi monarchiához való erős kötődésük bizonyítéka eme ősi címer, amelyen a fiókaít melengető pelikán a védelmezés és az áldozatkészség ikonográfiai megjelenítése. A családnév etimológiájából szintén levezethető ez a motívum, s a fészken ülő madár a „*bonne garde*”, mint „jó védel-

¹ A késő humanista tudósok politikai elkötelezettségéről ld. Ruth Kohndorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554-1612)*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. 37–42.

² Bongars részletesebb életrajzát ld. Gausz Ildikó: Végvármustra francia módra: Jacques Bongars a magyarországi császári-királyi határvédelmi rendszerről (1585). *Aetas*, 31. évf. (2016), 2. sz. 133–134.

³ Léonce Anquez: *Henri IV et l'Allemagne d'après les mémoires et la correspondance de Jacques Bongars*. Hachette, Paris, 1887. XIV.

mező” képbeli megjelenítésének is értelmezhető.⁴ A 10 éves Jacques részben a vallási üldöztetéstől elől, részben mert szülei kálvinista neveltetést szánnak neki, német városokban (Heidelberg, Marburg, Strasbourg) folytat tanulmányokat. A Bongars által hátrahagyott jelentős mennyiségű irat között (ma nagyrészt Bernben, Párizsban és Hamburgban)⁵ megtalálhatók azok az iskolai füzetek, amelyek az ifjú Bongars antik szerzőkről készített jegyzeteit tartalmazzák.⁶ A sok filológust és történészt kiképző alma materben,⁷ a római forrásokon alkalmazott filológiai-kritikai módszeréről híres bourges-i egyetemen folytat jogi tanulmányokat 1576-tól, ahol Jacques Cujas (1522–1590), a római jog kiváló szaktekintélyének kurzusait hallgatja, s korrektorként dolgozik neki.⁸ Képzése Rómában és Leidenben fejeződik be, a késő humanista képzés szokásos végállomásaként. Itt ismerkedik meg a *respublica litteraria* híres képviselőivel, így például Alessandro Farnèse bíboros könyvtárosával, Fulvio Orsinivel (1529–1600) és Szántó Arator Istvánnal (1540–1612) Rómában,⁹ vagy a németalföldi jogtudóssal, Justus Lipsiusszal (1547–1606) Leidenben. Ez utóbbival vitatja meg többek között első publikációját, Justinus 3. századi római történetíró művéhez (*Epitoma Historiarum Philippicarum*) írt kommentárjait, amelyek 1581-ben látnak napvilágot.

Bongars 1585-ben küldöttséget kísér Bécsből Konstantinápolyba,¹⁰ nagy valószínűséggel ekkor már Navarrai Henrik s a francia kálvinisták szolgálatában.¹¹ Navarrai Henrik az 1580-as évek elejétől folyamatosan szövetségeseket keresett a külföldi protestánsok között, hogy érvényt szerezzen a francia trónra támasztott igényének. Birodalmi küldötteinek anyagi és szövetségesi támogatást kellett szereznie a német hercegektől, s ez Jacques Bongars feladata is a birodalomban egészen 1610-ig, a Protestáns Unióval kötött megállapodásig. A két évtized alatt, amíg IV. Henrik állandó követe, a német hercegek Franciaországgal való szövetségének megvalósításán dolgozik a Habsburg-ház ellenében, amelyben számára a legnagyobb nehézséget a Szászország köré csoportosult császárhű lutheránus államok és a Pfalzi Választófejedelemséghez hű kálvinista hercegségek összebékítése jelenti. A szász választófejedelmek — a közvetlen fenyegetettség miatt — a császár törökellenes politikájának fő szószólóivá váltak, miközben ez a politikai érdek egyre inkább gyengült a

⁴ Kohndorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik...* i. m. 19–20.

⁵ Bibliothèque nationale de France, Fonds français 7125-7132; Burgerbibliothek Bern, Cod. 42A, 139, 140, 141, 143, 149B; Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, supellex epistolica 13, 29-32, 46, 60, 94.

⁶ Burgerbibliothek Bern, Cod. 492-494.

⁷ A következő jogásznemzedék minden kiemelkedő képviselője végezett itt tanulmányokat, közöttük Pierre du Faur de Saint-Jory, Antoine Loysel, a Pithou testvérek, Étienne du Pasquier, Jacques-Auguste de Thou, Joseph Scaliger.

⁸ *Juristischen Exzerpten*. Burgerbibliothek Bern, Cod. 149.

⁹ Monok István: A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása a magyarországi szellemi áramlatok történetének alakulására a 16. században a kortárs könyvtárak vizsgálata tükrében. In: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem.” *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2015. 163.

¹⁰ Az utazás során a Habsburg Birodalom keleti oldalán érintett határvédelmi állomásokról ld. Gausz: *Végvármustra francia módra...* i. m. 133–144.

¹¹ 1598 közepén Bongars ezt írja IV. Henriknek: „Il y a treize ans, que je continue le service de V. M. sans autre deßain, que de la servir.” BnF. MS. Français 7128. 3. fol. 5r.

birodalom nyugati határai felé. Bongars német protestantizmusról szerzett pontos ismeretei teszik lehetővé, hogy közvetítőszerepet játsszon a birodalmi belső vitákban vagy a strasbourgi karthauzi kolostor ügyében. Az uralkodóval ápolt bizalmi viszonya 1593-tól, IV. Henrik végleges katolikus hitre térésétől folyamatosan lazul, s egyre többször fogalmazza meg nemtetszését a királyi politikával szemben,¹² miközben továbbra is a francia király diplomaépítményének egyik pillére marad. Nicolas de Neufville, Villeroy márkija, IV. Henrik külügyi államtitkára (1542–1617) folyamatosan kér információkat a birodalomról, amelyet Bongars kiépített kapcsolatrendszerén keresztül kap meg. Végül a Protestáns Unióval folytatott végső tárgyalásra, amely Bongars politikai-diplomáciai karrierjének megkoronázása lehetett volna, IV. Henrik egy másik diplomatáját, Jean-Robert de Thumeryt, Boissise urát (1549–1622) küldi. A Schwäbisch Hallban 1610. február 12-én a német protestáns államok és IV. Henrik között létrejött szövetség okmányán már az ő neve szerepel, s ennek létrejöttével azonos napon Bongars is beadja felmentési kérelmét.¹³

Jacques Bongars azonban nem csupán a francia király hű diplomatája, hanem közismert humanista is, a 17. század végéig nevét megtaláljuk minden német és francia biográfiai szótárban.¹⁴ Kevés szabad idejét tudományos tevékenységre szánja, s két forrásgyűjteményt is megjelentet: 1600-ban a *Rerum Hungaricarum scriptores varii*, magyar történelmi forrásgyűjteménye, majd 1611-ben a *Gesta Dei per Francos*, a kereszties hadjáratok történetírói látják meg a napvilágot André Wechel örökösének kiadásában.¹⁵ Jelentős könyvtárat hoz létre a protestánsok által kifosztott kolostorok maradványaiból, de kemény pénzösszeget is áldoz kitartóan felkutatott művekre. 1604. január 19-én arról ír egyik barátjának, hogy Jacques Cujas könyvtárának maradványait szeretné felkutatni, mert „amikor könyvek megszerzéséről van szó, sem fáradság, sem az anyagi áldozat nem számít”.¹⁶ Az így össze-

¹² Bongars keserű hangneme egyre nyíltabban tetten érhető leveleiben is 1606-tól. Ld. *Lettres de Jacques de Bongars, résident et ambassadeur du roi Henri IV vers les électeurs, princes et États protestants de l'Allemagne*. A. Moetjens, La Haye, 1695. passim.

¹³ Bongars felmentését kérő levele 1610. február 12-én kelt a Schwäbisch Hallban. Ld. Bongars Villeroy-hoz. BnF. MS. Français 15922. Fol. 56. „Je me suis toujours cognu fort mal propre au service des grands Princes. Aussi Monsieur ne m'y suyvie jamais ingère. Je n'y suis point de propos delibere. Les vents et les vagues en une fâcheuse mer. J'ay de sire et tasché plusieurs fois de m'en retirer, et je l'ay sollicité mesmes apres la fureur de nos tempestes passées, voyant plusieurs personnes mieux faites a ce metier que moy. Je ne scay quel malheur m'y a arresté si longtemps, et m'y a reporté nagueres quasi insensiblement. Mais n'ayant jamais cherche en servant le Roy que le service du Roy. Le Roy, ny vous Monsieur, ne l'avez jamais trouvé mauvais, hors mis l'affaire de Sedan, auquel je confesse avoir trop excedé. Je n'ay point vue que Sa Majesté ou vous Monsieur vous desiez offencer de ce que j'ay escrit de Dusseldorf. Puy que j'en ay fait la faulte, J'en demande pardon, et puy que mon meschant naturel ne me donne point faut de pouvoir sur moy, que j'en puisse esperer de l'amendement je suis inutile au Roy et aux miens [...]. Je vous supplie tres humblement et tres affectueusement Monsieur, que je puisse faire ma retraite [...].”

¹⁴ Ld. pl. Pierre Bayle: *Dictionnaire historique et critique*. Leers, Rotterdam, 1697. 624–625.; Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrtenlexikon*. Leipzig, 1750. 1229.

¹⁵ *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Apud heredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, Francofurti, 1600.; *Gesta Dei per Francos*. Typis Wechelianis apud heredes Ioannis Aubrii, Hanau, 1611.

¹⁶ „...le plus grand de mes soins a été de chercher quelques restes de la Bibliothèque de Mr. Cujas. Vous rirez sans doute de bon cœur lorsque vous vous representerez cette foule de monde qui va à la Cour comme à une foire, pour y faire ses affaires, & pour tâcher de tirer du Roi quelque argent, &

gyűjtött könyvtárát nem csupán saját munkáihoz használja, hanem kortársai kutatásához is rendelkezésre bocsátja. Ugyanígy hozzá is eljutnak a humanista körök gyűjteményeiből kölcsönzött kötetek, így például egy eredetileg Zsámboky tulajdonában lévő kódex, amely Bongars halálával már örökre a *Bibliotheca Bongarsiana* anyagát gazdagítja.¹⁷ Joachim Camerarius, Isaac Casaubon, Janus Gruter, Joseph Scaliger, Zsámboky János és sokan mások is használják szövegkiadásaihoz a Bongars tulajdonában lévő kéziratokat, amelyek jórészt szintén André Wechel örökösei¹⁸ adnak ki részben Frankfurtban, részben Hanau-ban.¹⁹ Bongars leveleinek aláírásából látható, hogy maga is gyakran időzött Frankfurtban, a birodalom központi elhelyezkedésű információs csomópontjában. A Wechel kiadó örökösei közül a kálvinista Claude de Marne (?–1610) nyomdász könyvkereskedővel, André Wechel vejével nagyon jó kapcsolatot ápol, rendszeresen meglátogatja őt frankfurti házában, s Guillaume Ancelhez írott leveleit vele küldi el Prágába. Ismerősei közül többet is beajánl a kiadóházhhoz, így például Pierre Pithou, az ifjabb Joachim Camerarius vagy Justus Lipsius is neki köszönhette a Wechel kiadónál megjelenő műveit. Tapasztalatait és tanácsait megosztja a tudóstársaival. Tudjuk például, hogy segíti Gottfried Jungermann, a Wechel kiadó tudós korrektorát Cäsar szövegkiadásában,²⁰ s hogy különös figyelmet fordít a Helias Putschius németalföldi filológus által gondozott latin grammatikusok kiadásaira.²¹ Ugyanakkor diplomáciai helyzete azt is lehetővé teszi számára, hogy néhány általa támogatott kiadás a francia király védelme alatt álljon. A tudományos köztársaságban elfoglalt helyéről egész Európát lefedő levelezése tájékoztat, amelyben helyet kap többek között Jacques-Auguste de Thou, Isaac Casaubon, Joseph Justus Scaliger és Denis Godefroy Franciaországból, Justus Lipsius a Holland Tartományokból, William Camden Angliából, az ifjabbik Joachim Camerarius, Georg Michael Ligelsheim, Janus Gruter és Szenci Molnár Albert²² a Német-római Birodalomból. Ez utóbbival való szoros kapcsolatáról árulkodik a berni egyetemi könyvtárban (*Universitätsbibliothek Bern*) őrzött *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum*

qu'en même temps un homme de Cour comme moi, & qui n'est pas extrêmement accomodé, s'enfuye en des lieux écartez pour employer une partie de son bien, à acheter des livres & des papiers en désordre, & à demi rongez des vers. Vous voyez par là si je suis un homme fort avare. Lors qu'il s'agit d'avoir des livres, ni la peine ni la dépense ne m'est rien." *Lettres de Jacques de Bongars...* i. m. 99.

¹⁷ Monok: A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása... i. m. 162.

¹⁸ A kiadóval való kapcsolatáról ld. Albert Labarre: *Éditions et privilèges des héritiers d'André Wechel à Francfort et à Hanau 1582-1627*. Gutenberg-Jahrbuch, Mainz, 1970. 238–250.

¹⁹ Egy 1606. július 26-i keltezésű levelében ezt írja egyik barátjának: „Si vous avez quelque nouvelle à me mander et si vous désirez de moi quelque chose, vous pourrez envoyer vos lettres à Francfort chez Malperte ou chez Marnius, Imprimeur.” Vö. *Lettres de Jacques de Bongars...* i. m. 103.

²⁰ *C. Julii Caesaris quae exstant ex nupera viri docti [J. J. Scaligeri]... recognitione. Accedit nunc vetus interpres graecus librorum VII de bello Gallico, ex bibliotheca P. Petavii. Editio adornata opera et studio Gothofredi Jungermani*. Apud C. Marnium, Francofurti, 1606.

²¹ *Grammaticae Latinae auctores antiqui [...] opera & studio Heliae Putschii*. Typis Wechelianis, apud Claudium Marnium, & haeredes Ioannis Aubrii, Hanouiae, 1605.

²² Szenci Molnár Albert és Bongars kapcsolatáról ld. Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Budapest, Akadémiai, 1985. 21–22.; Kees Teszelszky: *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja*. ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék –Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Budapest, 2014. 73.

példány szűkszavú és a könyvkötő által megcsonkított Molnár-ajánlása.²³ Tudományos levelezése nagyságrendjében politikai levelezéséhez hasonlítható, hiszen levelezőtársaival tudós gondolatokat is cserélnek egymás között, miközben a politikai élet szereplőiként diplomáciai információcserét folytatnak. A levélváltók mindegyikének megvan a maga saját kapcsolatrendszere, s a hozzájuk beérkező politikai információkat továbbítják Bongars-hoz. Közvetve tehát további személyek is bekapcsolódnak hálózatába, s gyakorlatilag a Bécsből, Prágából, Londonból, Párizsból, Velencéből érkező híreknek köszönhetően egész információközpontot működtet. Figyelme arra is kiterjed, hogy a birodalom lutheránus városából, Frankfurtból származó információkat kálvinista irányultságú felekezeti csatornákkal egészítse ki.

A Bongars körül csoportosuló személyek kálvinisták vagy eme felekezet köreihez köthetők, akiket szükségszerűen fűz össze közös világnézetük. A kálvinisták 1600 körül kialakult részleges diszkrimináltságuk folytán különösen belefolytak a politikába, s egész Európát behálózzák érdekeik érvényesítése érdekében. Ugyanakkor Bongars sok református meggyőződésű kereskedővel is összeköttetésben áll,²⁴ hiszen a diplomáciai, sőt a tudományos levelezés az esetek többségében a nagy nemzetközi kapcsolathálóval rendelkező kereskedőcsaládok útján zajlik. A Bongars körül kirajzolódó információs csatornák esetében pontosabb tehát felekezeti kötődés helyett azonos politikai irányultságról, a Habsburgok köré rendeződött erők európai ellenpólusáról beszélni. Ennek illusztrálására szabadjon kiemelnünk hármat Bongars informátoraiból. Egyik legjelentősebb levelezőpartnere Georg Michael Lingelsheim (1556–1636), a pfalzi választófejedelem, IV. Frigyes, majd V. Frigyes tanácsosa. A strasbourgi református kisebbségből származó politikus befolyással bír a harmincéves háború előtti időszakban a választófejedelemség és a Habsburgok közötti konfliktusra, s szorgalmazza a protestáns szövetséget Franciaország és Anglia részvételével. Bongars és Lingelsheim kiadási terveket, könyv- és kéziratcseréket is emlegetnek levelezésükben,²⁵ s természetesen szót váltanak a választófejedelemség, Franciaország birodalmon belüli legfontosabb potenciális szövetségeseinek szerepéről. Bongars átadja Villeroy-nak az értesüléseket, amelyeket Lingelsheimtől szerez, hiszen a választófejedelemség tanácsosai különösen jól értesültek voltak az angliai eseményekről. Így tehát maga Bongars is alakította a választófejedelemi tanácsosok Habsburgokkal ellentétes kinyilatkoztatásait, s közvetett hatást gyakorolt a birodalmi döntésekre. Az ifjabbik Joachim Camerarius nürnbergi orvos-botanikus (1534–1598), Bongars másik fontos levelezőpartnere,²⁶

²³ „Viro Magnifico & Nobilissimo Dn. J(ac) Bongarsio, ac humilis observantiae e ... offert & ... ddat Alb.Molnar, Aut(or).” Jelzete: MUE Bong IV 220. Idézi: Gömöri György: Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben. *Magyar Könyvszemle*, 95. évf. (1979), 1. sz. 376.

²⁴ Bongars köreinek egyik legnagyobb befolyással rendelkező kereskedője Daniel van der Meulen (1554–1600). Szerepéről ld. Kees Tetzelszky: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604–1626. In: Kármán Gábor – Kees Tetzelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Budapest, 2013. 212.

²⁵ *Jacobi Bongarsii et Georgii Michaelis Lingelshemii epistolae*. Ex offic. J. Staedelii, Argentorati, 1660. passim.

²⁶ *Viri Illvstris Iacobi Bongarsii[i] Epistolae Ad Joachimum Camerarium, Medicum ac Philosophum Celeberrimum scriptae, Et Historicis ac Politicis documentis instructae*. Nunc primum edita. Lvgd. Batav. Ex Officina Elzeviriorum, 1647.

szintén a tudományos köztársaság kulcsfigurája. Camerarius olyan levelezőhálózattal rendelkezik, amelyben éppúgy helyet kapnak filológusok, történészek, mint fontos politikai szereplők.²⁷ Nürnbergi háza többnyire református tudósok, orvosok, alkimisták, asztrológusok és csillagászok találkozóhelye, a Csehországba, Morvaországba vagy Sziléziába tartó utazók kereszteződési pontja. Bongars a francia királynak a birodalom eme részéről, Lengyelországról, Magyarországról, az Oszmán Birodalom határainak a változásáról írott beszámolóit Camerarius forrásain alapulnak. A protestáns ügy kulcsfontosságú politikusa és diplomatája, az európai protestáns információáramlás egyik fő célpontja a szintén Bongars információs köreihez kapcsolható Jacques-Auguste de Thou (1553–1617). A katolikus történész toleráns a máshitűek irányába, ugyanakkor munkája erősen Habsburg- és katolikusellenes hangot képvisel, Habsburgokkal szembeni protestáns szövetség létrehozását szorgalmazza Európában. Bár voltak, akik megkérdőjelezték de Thou szavahihetőségét, annyit biztosan lehet tudni róla, hogy katolikus hitében kitartva, nem kötelezi el magát egyetlen politikai párt mellett sem, megmarad III. Henrikhez hűséges szabadszellemeű gondolkodónak. Ebből fakad jónéhány összetűzése az egyházi hatóságokkal, amelyek következményeként 1609-ben betiltásra kerül nagyszabású történeti munkája, az *Histoire universelle*. Megbízható információit részben betöltött pozícióinak, illusztris udvari társaságának, részben kiterjedt külföldi, elsősorban német, velencei kapcsolatrendszerének köszönheti, amelyben Jacques Bongars a kelet- és észak-európai események tudósítói szerepét kapja.²⁸ Az ő megbízható és részletes tájékoztatásainak tudható be, hogy de Thou az első francia történész, aki behatóan és részleteiben tud foglalkozni Magyarország történelmével.²⁹ Monumentális műve, az *Egyetemes Történelem* először latin nyelven lát napvilágot 1604–1608 között, majd 1659-ben részben lefordítják franciára,³⁰ végül 1734-ben teljes egészében.³¹

Az oszmán invázióval szembeni állandó küzdelem színterévé váló Magyarország sorsát a tudományos köztársaság minden késő humanista képviselője figyelemmel kíséri, s maga Bongars is különös érdeklődést mutat iránta. Ennek eredményeképp születik meg a konstantinápolyi útinaplójának (1585) folytatásaképp is értelmezhető *Rerum Hungaricarum scriptores varii*,³² a magyar nemzettörténet első forrásgyűjteménye, amelynek címlapján a következő tartalmi meghatározás foglalja össze a munkát:

²⁷ Camerarius levelezőtársai között fontos helyet kap az állandóan úton lévő Zsámboky János is. Ld. Hans Gerstinger: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. In: Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes. Österreichische Staatsdruckerei, Wien, 1926. 251–400.

²⁸ Anquez: *Henri IV et l'Allemagne...* i. m. LXXI–LXXIII.

²⁹ Claude Michaud: Jacques-Auguste de Thou, historien de la Hongrie. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. 63.

³⁰ *Histoire de M. de Thou, des choses arrivées de son temps, mise en françois par P. Du Ryer*. A. Courbé, Paris, 1659. 3 vol. in-fol.

³¹ *Histoire Universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607*. Traduite sur l'édition latine de Londres. 16 vol. in 4°. Londres, M.DCC. XXXIV.

³² Jacques Bongars (szerk.): *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Apud heredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, Francofurti, 1600.

„A magyar történelem különféle szerzői: történetírók, földrajztudósok. Többnyire régi, de már feledésbe merült kiadásokból felelevenítve, néhány pedig most elsőként kiadva. A szerzőket a bevezetést követő oldal ismerteti. Az idézett szerzők, a kevésbé ismert szavak és az emlékezetes események jegyzékével.”³³

Magyar történelmi források külföldi filológusok gondozásában már korábban is kiadásra kerültek, de Bongars elsőként tűzi ki célul a magyar történelmi kútfők összegyűjtését.³⁴ Négy teljesen kiadatlan³⁵ és több nehezen hozzáférhető művet jelentet meg,³⁶ s eme kötet függelékében adja közre erdélyi útja során gyűjtött római feliratait. Műve közel másfélszáz évig marad a magyar történelem elbeszélőforrásainak egyetlen nagyobb szabású és rendszeres gyűjteménye.³⁷ A kiadott írások többsége kéziratban is megtalálható Bongars hagyatékában, így például Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-ja a berni városi könyvtár Bongarsiana-anyagának Cod. 279. jelzete alatt.³⁸ Ezen (továbbá a Cod. 468.18 jelzetű kéziratban) szerepelnek Bongars kézírásos utasításai a szövegkiadás elkészítéséhez, amelyek a korabeli könyvszerkesztés módszereibe engednek betekintést.³⁹ A szövegkiadást vizsgálva

³³ Uo. *Ex veteribus plerique, sediam fugientibus editionibus revocati: Quidam nunc primum editi. Auctores exhibet pagina a praefatione proxima. Indices additi auctorum quos illi citant, vocum minus frequentium, & rerum memorabilium.*

³⁴ A dualizmus kori nagy történész-generáció (Marczali, Thallóczy, Fejérfataky) után Bongars forrásgyűjteményét a magyar szakirodalomban tárgyalja: Hóman Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925. 6.; Birkás Géza: *A magyarság francia barátai régen és most*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda, Pécs, 1936. 7.; Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. MTA Irodalomtudományi Intézet – MTA Könyvtára, Budapest, 1975. 220–221.

³⁵ *Regis Hungariae Matthiae nuptiae & coronatio Reginae; Regnum Hungariae ex optimis auctoribus explicata Genealogia; Chorographia Transylvaniae; Appendix ad res Hungaricas, in qua inscriptiones Transylvaniae veteres nonnullae & Annales exscripti de Templis Leutschoviensi & Coronensi.*

³⁶ A megjelentetett szerzők: Thuróczy János, Küküllei János, Rogerius, Pietro Ransano, Hartvik püspök (Laurentius Surius előszavával), Philippus Callimachus Experiens (Giovanni Michele Bruto előszavával), a pfalzi gróf követe, Galeotto Marzio (Gyalui Torda Zsigmond előszavával), Janus Pannonius, Gyalui Torda Zsigmond, Soiterus Melchior, Johannes Martinus Stella, Lazius Wolfgang, Johannes Basilius Herold, Pietro Bizari, Ferenac Črnko (Cserenkó Ferenc, Samuel Budina latin fordításában), Jacobinus Joannes, Johannes Pistorius (de Nidda), Georg Reichersdorff, Wernher György, Felix Petantius.

³⁷ Bongars nyomán Johann Georg Schwandtner adja ki az első nagyszabású magyar történelmi kútfőgyűjteményt, amelyhez Bél Mátyás ír előszót. Eme kiadás legnagyobb jelentősége Anonymus *Gesta Hungarorum*-ának közlése, amelyre Bél Mátyás az előszóban részletesen kitér: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III*. Impensis Ioannis Pauli Kraus, Vindobonae, 1746–1748.

³⁸ Bongars egyébként az 1600. évi forráskiadásához nem ezt, hanem egy szintén birtokában lévő augsburgi kódex-kiadás rövidebb változatát használta fel (ma a berni egyetemi könyvtárban: *Universitätsbibliothek Bern*, MUE Bong V 968:1). Erről bővebben: Gábor Gyula: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez. Új sorozat, egy melléklettel. *Magyar Könyvszemle*, 20. évf. (1912) 303.

³⁹ Gábor: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez... i. m. 302–315.

Bél Mátyás megjegyzi,⁴⁰ hogy Bongars több helyen korrekcióra szorul, s a Thuróczykrónika tekintetében feltűnik neki, hogy az augsburgi kiadásnak létezik egy Bongars közlésénél hosszabb változata is.⁴¹ Maga Bongars – Rogerius *Miserabile Carmenje* kapcsán – egy 1483. évi Feger-féle kiadást említ forrásként, amelynek azonban máig is bizonytalan létezése.⁴² Liska János a gyűjtemény szóanyagát vizsgálva arról ír, hogy 600-700 olyan szót talált benne, amely „vagy semmiféle szótárban nincs meg, vagy más eltérő jelentésben használatos”,⁴³ s terjedelmes szógyűjteményt közöl ennek illusztrálására.⁴⁴ Bongars ifjabb Camerariusszal folytatott levelezéséből kiderül, hogy a forrásanyag összeállításával már 1595–1596 körül elkészül,⁴⁵ s bár nem titkolja, hogy ezen írások többsége meglehetősen középszerű, azt gondolja, hogy „túlzott elvárás lenne mindent Cicero és Augustus korának tökéletességéhez hasonlítani, és csakis Sallustius, Cæsart és Livius tekinteni mértéknek.”⁴⁶ Az előszóban így vezeti fel ugyanezt a gondolatot:

„...némelyik [szerző] bizonyosan nem lenne méltó erre a hírre, ha lenne más méltóbb. De a történelemben a legigazabb az, amit [idősebb] Plinius mondott, [ifjabb] Plinius állítása szerint: nincsen olyan rossz könyv, amelynek ne lenne értékes része, és nem csupán nagy figyelem kell hozzá, ahogy Hieronymus mondja, hanem művek, kellően fajsúlyos művek, hogy meg lehessen találni az aranyat a sárban.”⁴⁷

Attila kapcsán azt is megjegyzi Bongars, hogy a magyar történelem eseményeit illetően csak a külföldi írók feljegyzéseinek megjelenésétől lehet biztosabb forrásokra támaszkodni, így Attilától Gézáig nincsenek vagy bizonytalanok a hagyományok. A továbbiakban pedig jellemzést ad a közismertebb magyar vonatkozású történetírókról:

„Turóczipan az egyszerűsége és megbízhatósága tetszik, amely a Lazius, Michael Ritus, sőt maga Bonfini által többször idézett régi évkönyvek töredékeiből mindannyiszor bizonyított számomra, amikor a régi magyar történetek nyomait van

⁴⁰ Matthias Belius: Praefatio. In: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Kraus, Vindobonae, 1746. XIX. Közli: Tüskés Gábor: *Magyarországi gondolkodók 18. század*. Bölcsészettudományok. I. Kortárs, Budapest, 2010. 680–681.

⁴¹ Gábor: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez... i. m. 303. Juhász László latin nyelvű bevezető sorai. In: Emericus Szentpétery (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. 2. k. Academia Litter, Budapest, 1938. 548–549.; Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle*, 55. évf. (2013) 4. sz. 602.

⁴² „Hos edimus ex manuscripto nostro, & veteri editione Augustana, quae prodiit anno 1483. impensis Theodori [Theobaldi – jav. G.I.] Feger concivis Budensis: eam habuimus a Ioh. Pistorio Niddano V. CL.” *Rerum Hungaricarum scriptores varii*... i. m. 9.; Gábor Gyula szerint „az évszám evidens írás-hiba 1488. helyett”. Gábor: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez... i. m. 304.

⁴³ Liska János: Adatok a magyarországi latinsághoz. *Szarvasi ágostai hitvallású evangélikus főgymnasium értesítője*, 1896. 11.

⁴⁴ Uo. 15–24.

⁴⁵ *Lettres de Jacques de Bongars*... i. m. 537.

⁴⁶ Uo. 78.

⁴⁷ *Rerum Hungaricarum scriptores varii*... i. m. 7.

kedvem kutatni. Ranzanus meglehetősen hanyag. Callimachus gondos és elegáns, Galeotto Marzio műve hasznos.”⁴⁸

A közölt írások előtt Bongars nyolcoldalas, Guillaume Ancelhez címzett latin nyelvű előszóban ír a forrásgyűjtemény kiadásának indítékairól és saját világnézetéről. Eme ajánlás kézírata szintén fellelhető a Bernben őrzött személyes dokumentumai között.⁴⁹ Guillaume Ancel (1576–1613) – éppúgy, mint Bongars – nemes hugenotta családból származik, s Orléans-ban tölti ifjúkori éveit. A francia király állandó rezidensi munkakörét 1583-tól tölti be II. Rudolf császár prágai udvarában, feladatköréből adódóan Bongars egyik legfontosabb levelezőtársa a közép-európai hadmozdulatok tekintetében. Ancel és Bongars hasonló diplomáciai küldetést látnak el, levelezésük jól mutatja, milyen éberséggel követik az „európai ügyeket”. Személyes levélváltásuk gyakori témája az adósságok nehéz terhe, amellyel mindkettőjüknek szembe kell néznie, de sokszor könyvek kölcsönadásáról és vásárlásáról is tájékoztatják egymást. A *Rerum Hungaricarum* előszavában nem csupán Ancel személyével ismerkedhetünk meg, a sorok között Bongars alakja is kirajzolódik. Művelt ember benyomását kelti, aki az érintett korszakról részben történelmi ismereteket akar átadni a válásháborúk véres időszakának elítélésével, részben tanítani akar. Világnézetében Isten jósága mindent átítat, az emberiség azonban nem veszi észre intő jeleit, folyamatosan vétkezik s a legnagyobb bűnre is elragadtatja magát, saját uralkodójának lesz gyilkosa: „... végül pedig látjuk, hogy minden felfordult: látjuk, hogy az alattvalók bűne királyokat ölt meg.”⁵⁰ Amikor 1600-ban Bongars lejegyzí ezeket a sorokat, akkor a protestáns gondolkodók már túljutottak a Szent Bertalan-éji mézszárlást követő időszakon (1572–1584), amikor érzékenységekben a kisebbségi jogok védelmezőjévé léptek elő és ellenálló szerepkört öltöttek magukra. A középkori alapokon nyugvó monarchomachusok elméletét⁵¹ 1584 után már elvetették, hiszen ekkor, III. Henrik utolsó fivérének halála után a száli törvények értelmében Navarrai Henrik lépett elő a trón várományosává.⁵² Ugyanakkor a 16. század végén a katolikus ligatagok vonulnak ellenállásba és protestáns alapokon dolgozzák ki – szélsőségesebb hangnemben – a maguk zsarnokgyilkosságot legitimáló eszméit.⁵³ Alapvető különbség azonban, hogy míg a protestáns François Hotman védte a zsarnokokkal szembeni harc jogát *Franco-gallicájában* (1573), de nem legitimálta a zsarnokgyilkosságot, addig V. Pius pápa az örök élet kulcsát látta benne.⁵⁴ A katolikus liga századvégi szélsőséges időszakában (1584–1598) úgy üdvözlí III. Henrik halálát, mint az antikrisztusét vagy a zsarnokét, miközben Bongars

⁴⁸ Uo. 7.

⁴⁹ Cod. 146.8. f. 226r-282v. Vorarbeiten und Druckvorlagen für *Rerum Hungaricarum scriptores varii*.

⁵⁰ *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 2.

⁵¹ A monarchomachusok egyik főideológusa, François Hotman (1524–1590) az ellenállás „ösidöktől” meglévő jogát azzal próbálta meg teoretikusan alátámasztani, hogy kimutatta: a franciák ősi királyai nem öröklés, hanem a nép általi választás útján lettek királyok, s a választás útján létrejövő monarchiában pedig a „szent tanács” (előkelők közössége) közreműködésével vegyes kormányforma alakult.

⁵² Nicolas Le Roux: *1er août 1589. Un régicide au nom de Dieu. L'assassinat d'Henri III.* Gallimard, Paris, 2006. 290–291.; Nicolas Le Roux: *Le Roi, la cour, l'État. De la Renaissance à l'absolutisme.* Champ Vallon, Seyssel, 2013. 267–280.

⁵³ Le Roux: *1er août 1589...* i. m. 160–181.

⁵⁴ Monique Cottret: La justification catholique du tyrannicide. *Parlement(s). Revue d'histoire politique*, 3. évf. (2010), 6. sz. 113.

– akárcsak a protestáns gondolkodók – elítéli a király meggyilkolását, még ha Isten akaratát is látja benne.

Bongars didaktikusan építi fel előszavát, olvasója figyelmét végig az isteni akaratra irányítja. Magyarország annyiban kap érdeklődésében hangsúlyosabb szerepet, hogy szomorú történelmi sorsa jól illeszkedik a szerző által kitűzött pedagógiai tanítások sorába. A valaha minden földi jóban bővelkedő ország Kelet és Nyugat felé egyaránt diadalmasan terjeszkedett, majd saját fiainak, a magyar főuraknak szertelen fényűzése, önzése, romlottsága és a nyugat-európai fejedelmek viszálykodásai miatt a pogány török martalékvává lett. A magyar nép sorsa a saját maga által gerjesztett ellenségeskedései és a mások által kiterjesztett korrupció miatt régi nagyságától megfosztva, elretentés a többi nemzet számára. Bongars azokat a történelmi kliséket veszi elő,⁵⁵ amelyekkel már a nemzeti identitásésmék kialakulása előtt felruházták a franciák a Kárpát-medencében megjelenő, a szkíták-hunok barbár emberevő⁵⁶ leszármazottaiként ábrázolt magyarokat. A francia politikai gondolkodás, illetve történetírás kedvelt témájává váló nép- vagy nemzetkarakterológia eléggé nehezen megfogható, ingoványos alapjait már a 15. században lerakják,⁵⁷ amelyek szerint a magyar nép vad természetét a zord időjárással magyarázták. A 16. században egész Európát fenyegető oszmán veszély a magyarok eme harciasságát egyszerre erényként kezdi értelmezni, és Magyarország megkapja a *kereszténység védőpajzsa* szerepkört,⁵⁸ amely toposz a francia vallásháborúk ideje alatt, sőt az azt követő békés időszakban egyaránt megjelenik katolikus és protestáns szerzők írásaiban. Míg azonban a magyar nemzeti identitás fontos elemét képező hun–magyar rokonság teóriájában Attila emléke pozitív, addig az európai kultúrkörben igen negatív kép maradt a „civilizált” rómaiak félelmetes ellenségéről, a „kegyetlen” hun királyról. Bár maga Bongars – talán éppen az általa első helyen kiadott Thuróczy nyomán – elfogadja a magyar történetírásban fellelhető hun nagykirály mindenkit elhomályosító alakját, de továbbra is felruházza őt a nyugati kultúrkör kliséivel. Miért ne lehetne azonban személye a magyar nép számára Nagy Sándorral rokonítható, aki éppúgy fosztogatta a földkerekséget, mint Attila?⁵⁹ Mindez nem mentesíti a hunokat Bongars kritikája alól, legfeljebb annyiban, hogy Isten akaratára szerint váltak a világ apokalipszisévé: „Ó, fájdalom – hogy annak a szavaival éljek, akit kiadásban is megjelentetek –, milyen ösvényen halad az égiek rendeléséből a világ dicsősége! A király, aki sok nép vérént ontotta, önmaga ellenségeként saját véréntől fulladt meg.”⁶⁰ A magyarok eredetéről – akiket mellelleg Jordanes, Claudianus és Ammianus Marcellinus nyomán éppúgy szörnyekhez hasonlít,

⁵⁵ Csernus Sándor: Mítosz, propaganda és népi etimológia: Hunyadi János: „Fehér” vagy „Vlach” lovag? *Acta Historica*, 128. 2011. 30.

⁵⁶ Eckhardt Sándor: Az emberevő magyar meséje. *Magyar Nyelv*, 23. 1927. 250.

⁵⁷ A francia történetírásnak kedvelt témája az éghajlati népkarakterológia pl. Jean Bodin, Philippe de Commynes, Montesquieu stb. műveiben. Ld. Csernus Sándor: A reneszánsz fejedelemtükrök forrásvidékén: Philippe de Commynes, a „francia Machiavelli”. *Századok*, 133. évf. (1999) 1. sz. 139.

⁵⁸ Bongars Aeneas Sylvius sokat idézett kifejezését veszi át: „fidei nostrae clypeus, nostrae Religionis murus”. Ld. *Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis [...] opera quae extant omnia*. Petri, Basileae, 1551. 682.

⁵⁹ „Nézd ezt a mi Attilánkat, akit a magyarok ugyanannyi joggal neveznek nagyknak, mint ahogy Nagy Sándort és a hozzá hasonlókat nagy rablónak, a földkerekség szerencsés fosztogatójának.” *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 2–3.

⁶⁰ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Osiris, Budapest, 2001. 24.

mint a hunokat – Bongars nem kíván a vitakozók közé állni. Számára nem fontos, hogy újabban alakult népcsoport, vagy az ősi hunok avarokkal keveredett törzseinek leszármazottjai, annál is inkább, mert nincs olyan földrész, amelyet Magyarországnál gyakrabban szelne keresztül a lakosok állandó vándorlása – írja.⁶¹ Számára azért fontos Magyarország, mert a protestáns gondolkodók alaptételének kiváló példája, tökéletes szemléltető eszköz a büntudatot és világvégét hirdető propagandájukhoz, amelyben az oszmán invázió éppúgy Isten akarata, mint egykoron a hunok támadása volt. Miután ugyanis Magyarország Isten kegyelméből virágzó ország lett, s kiérdemelte a *hitünk védőpajzsa és vallásunk védőbástyája*⁶² elnevezést, Isten végzéséből saját maga vesztének okozójává is válik. Bongars azokhoz a református gondolkodókhoz kapcsolódik, akik a humanista történetírással szemben Istent helyezik az események kiindulópontjába, akinek kezében a hunok és a törökök, Attila és az oszmán szultán a büntetés végső eszközeivé válnak.⁶³ A büntetés végcélja a keresztény világ összessége, amely egymás ellen harcol, miközben az oszmán invázió mindent letarol. Eme értelmezés a keresztényeket megosztó ellentéteket tartja a bajok okozójának, amely több országot mellett a Francia Királyságot is szétszabdálja:

„De kérlek Téged Isten, az emberiség védelmezője, megőrzője, a kereszténység alapítója, nyilvánosan könyörgök Hozzád: hozz békét azoknak, akik hozzád imádkoznak, igaz és biztos békédet hozd el! Tisztítsd meg a testvéri vérben ázó jobbokat és testvéri szeretettel kapcsolod össze őket!”⁶⁴

Bongars kegyes istenképébe az is belefér, hogy 12. századi konstantinápolyi párhuzammal élve mutassa be, Isten kegyelme által megtisztulás vár az emberiségre, amennyiben tekintetét a földről az ég felé tudja emelni. Niketas Choniates 12. századi bizánci történetíró nyomán beszéli el azt a legendát, miszerint Mánuel császár (1143–1180) 1167. évi utolsó magyar hadjáratának előkészületei közepette Sardikében időzve azt a hírt kapta, hogy a fővárosban csodálatos esemény történt. A Konstantinos-fórum nyugati árkádján álló két női szobor közül a Romana nevű ledőlt, Hungarissa azonban állva maradt. E hírre Mánuel elrendelte, hogy Romana szobrát állítsák helyére, Hungarissát pedig döntsek le, mivel azt hitte – írja Niketas Choniates –, hogy a szobrok helyzetének megváltoztatásával a dolgok menetét is befolyásolhatja, vagyis a bizánciak ügyén lendíthet, a magyarokén pedig ronthat.⁶⁵ Mánuel istenfelő volt, s nem törődve birodalma nehézségeivel, teljes meggyőződéssel hitt a szobrok által kialakított győzelemben éppen úgy, ahogy a jó keresztény sem a szelektől felkorbácsolt hullámok közé tekint, hanem az égre nézve keresi az utat a kikötő felé.

⁶¹ „Sed quae frequentiores quam terra Hungaria passa sit incolarum mutationes, haud scio an ulla sit. [...] Hungari vero, nova gens sit, an eadem illa vetus mixta Avaris Hunica, quod plerique volunt, non disputo. Id enim certo constituere neque nostra valde refert, neque in promptu est.” Ld. *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 6.

⁶² Uo. 4.

⁶³ Az *interpretatio christianarum* ld. Ács Pál: „Isten haragja – magyarnak példája”: A hun történet két értelmezése. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 23.

⁶⁴ *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 8.

⁶⁵ Moravcsik Gyula: Megjegyzések a magyar–bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez. *Antik Tanulmányok*, 11. évf. (1964), 1–2. sz. 90.

Bongars 1585. évi konstantinápolyi utazótársa, Felix von Herberstein rokonsági kapcsolatban áll⁶⁶ azzal a híres diplomata-utazóval, akinek sorait hosszan idézi előszavában. Bárá Herberstein Zsigmond (1486–1566) oroszországi (1516–1518, 1526–1527) és Szulejmán szultán budai táborába tett (1541) követjárásai révén híressé vált diplomata műve⁶⁷ Bázelen háromszor is megjelent (1563, 1567, 1571), s valamennyi nemesi és főpapi gyűjteményben megvolt a Kárpát-medencében.⁶⁸ A terjedelmes citáció zárómondata, amely egyfajta összegzésként sommázza Magyarország hanyatlását, egy szerencsétlennek mondható nyomdai szedéshiba folytán éppen ellentétes értelmű állítmánnyal kerül nyomtatásra Bongars kiadványában (*conclideret* helyett *consideret* áll), eme tévesztés mégsem zavarja meg a gondolatmenet értelmezését.⁶⁹ A Habsburg-ház szolgálatában Herberstein Zsigmond szinte évenként megfordult Magyarországon,⁷⁰ s két alkalommal Moszkvában is járt, először I. Miksa császár, másodsor már I. Ferdinánd magyar és cseh király megbízásából. Útjainak határozott politikai célja a Habsburgok érdekérvényesítése volt a Jagelló-dinasztiával szemben a kelet-európai hegemoniáért és Magyarország megszerzéséért.⁷¹ A két dinasztia közötti házassági szerződések is ezt a célt szolgálták: II. Ulászló magyar király fiát, a későbbi II. Lajost már születése előtt eljegyezték Habsburg Ferdinánd húgával, Máriával, Ferdinánd pedig Lajos nővérét, Jagelló Annát kapta feleségül. A Bongars által hozott szövetségrészletben Herberstein báró a magyarok korrupt jellemével hozza összefüggésbe, hogy Mátyás után – aki bár nem királyi vérből származott, mégis nevében is és tetteiben is igazi király volt – az ország „saját súlyától süllyedt el”.⁷² II. Ulászló s őt követő fia, II. Lajos túlságosan szelídek és jóságosak voltak a féltelenséghez, fényűzéshez, lustasághoz, megvetéshez szokott magyarokhoz olyannyira, hogy őket is eltiporták. Egy szűk főúri, főpapi réteg megvesztegetéssel tartotta kezében a hatalmat, a méltóságokat megvásárolták,

⁶⁶ Felix von Herberstein nagyapja, Georg Andreas von Herberstein volt, a híres diplomata és utazó, Sigmund von Herberstein unokaöccse. Ld. Mátyás-Rausch Petra: *A szatmári bányavidék története a Báthoryak korában (1571–1613). Az arany és ezüstbányászat művelése és igazgatása*. Doktori értekezés, PTE, Pécs, 2012. 105.

⁶⁷ *Rerum moscoviticarum commentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstein, Neyperg et Guettenhag*. Per J. Oporinum, Basileae, 1556. A Bongars által idézett rész helye: 145–147. Eme mű részeként olvasható Georg Wernher sziléziai humanista munkája a felső-magyarországi termálvizekről (*De admirandis Hungariae aquis*), amely Bongars gyűjteményébe is belekerült.

⁶⁸ Monok: A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása... i. m. 154.

⁶⁹ Medgyesi Pál Bongars kiadványából olvassa Herberstein szavait, s így ír erről: „Egy tudos Politicus Német ember, Herberstein Sigmund nevű, Első Ferdinand Császár legatusa, ama’ szép ki-irt [azaz Bongars előszavában olvasott – G. I.] szavai között, mellyekben Magyar ország veszésének szemel látott Okait számlálja, jelenti, hogy egy, nem feje lágyára esett Udvaritol hallot volt ily mondást: Se nunquam vidisse vel audisse, regnum ullum, quod majore atque Hungaria gaudio & tripudio periret. Nem láttam úgy mond, nem is hallottam soha országot, mely nagyobb örömmel s’ vigassággal veszt volna, mint Magyar Ország.” Ld. Medgyesi Pál: *Sok jajjokban, a’ bánatos szivel ejtett könnyhullatásokban merült, és feneklett szegény igaz magyaroknak, egy-néhány keserő siralmi*. Rosnyai Janos, [Sárospatak] Patakon, 1658. Előljárobeszéd.

⁷⁰ Magyarországi utazásairól részleteket közöl: Szamota István: Br. Herberstein Zsigmond utazásai 1518-tól 1538-ig. In: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717*. Franklin-Társulat, Budapest, 1891. 147–150.

⁷¹ Klima László: *Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 98.

⁷² *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 4.

az igazságszolgáltatást lefizették. A Habsburgok követe után Bongars ragadja magához a történet fonalát nem mulasztva el külön megemlíteni az Anjou-házból származó francia királyokat, s Vergiliustól kölcsönzött szavakkal kesereg a Hunyadiak uralmát követő hanyatlás felett. A továbbiakban Bongars II. Ulászló személyén keresztül újra francia nézőpontot visz az eseményekbe, sőt némi bravúros genealógiai utalással saját királyának dicséretét is elzengi: „...felesége Candale-i Anna volt, a Fois családból, akinek anyai ága a legdicsőségesebb IV. Henrik királyhoz vezet.” Bongars egyetlen alkalmat sem mulaszt el honfitársai dicsőítésére, külön bekezdést szán Philippe de Villiers de L’Isle-Adamnak (1464–1534), a Jeruzsálemi Szent János Lovagrend nagymesterének, aki 1523-ban „csodálatos bátorsággal hét hónapon keresztül védelmezte meg Rodosz szigetét a hatalmas, Nándorfehérvár elfoglalása után felbátorodott Szulejmán támadásával szemben”.⁷³ Ebben a kontextusban, azaz a korrupt magyar viszonyok között Bongars-tól szokatlan dicséret övezi még Habsburg Ferdinánd személyét is: „...először jó király, majd császár volt és Magyarországra visszahozta a Habsburg-házat, amely ma is biztos lábakon és dicsőségesen áll itt.”⁷⁴ Világvégét sejtető, ótestamentumi, s antik klasszikusoktól vett idézetekben bővelkedő dagályos stílusa, protestáns érzékenysége az egész keresztény világot szólítja meg, éppen annyira aggódva hazája, mint a civilizált világ sorsa felett. Bátran kritizálja korát, miközben figyelmének középpontjában mindig Franciaország marad. A vallásháborúktól feldúlt szülőföldjére irányítja tekintetünket, amelyhez még így sem hasonlítható a Magyar Királyság teljes hanyatlása:

„Mi mindenfelé ugyanezekben a betegségekben szenvedünk: velünk sem fognak a dolgok jobban történni, hasonlatosak vagyunk. Vésszel terhes idők sújtanak, veszélyes büntetés fenyeget. Justitia örökös szemé biztosan figyel, amíg kegyetlenkedéseinkre és bűnbocsánatunkra hagyott idő letelik.”⁷⁵

Érvelésében végig Magyarország és a magyarok példája ellenébe helyezi az egyes szám vagy többes szám második személyben megszólított olvasóját. Hatásos szónoki eszközökkel él, hiszen önostorozó protestáns vallási hevével mindenekelőtt saját honfitársait, a franciákat szeretné meggyőzni, a „mienk” megnevezéssel elsősorban rájuk vonatkozik. Őket látja el didaktikus példázattal: „Kérlek, jóságos Ancel, engedd meg, hogy ezekről a magyarokról a mieinknek röviden beszéljek és számodra jól ismert eseményeket felelevenítsek.”⁷⁶ Ugyanakkor Bongars későbbi leveleiből az is egyértelműen kiderül, hogy mélységesen elítéli az erőszakos török uralmat, s Európát keresztes hadjáratra szólítja fel ellenük.

A *Rerum Hungaricarum* függelékébe harmincnégyet illeszt Bongars az 1585. évi útja során Magyarországon és Erdélyben gyűjtött római kori felirataiból, ezzel is hozzájárulva Jan Gruter (1560–1627) flamand filológus néhány évvel későbbi gyűjteményének⁷⁷ meg-

⁷³ Uo. 8.

⁷⁴ Uo. 7.

⁷⁵ Uo. 5.

⁷⁶ Uo. 3.

⁷⁷ Janus Gruterus: *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani, in corpus absolutiss redactae*. Officina Commeliniana, Heidelberg, 1603.

alapozásához. Az appendixhez külön ajánló szöveget illeszt, ezúttal utazótársához, Guillaume Le Normant-hoz címezve, felelevenítve az utazás veszélyes körülményeit:

„Ezt a keveset, amely úgy gyűlt össze számomra Magyarországon és Erdélyen át, mint a hajótörésből az egyetlen deszka, a te nevedhez kötöm, Guillaume fivérem. Ezeket te is láttad és olvastad, amikor egy konstantinápolyi úton voltunk, elválaszthatatlan társak a hosszú és veszélyes zarándoklaton.”⁷⁸

Bongars két okból tartja hazánkat tanulmányozásra méltónak: először mert csodálatos történeti események színhelye volt, amelyről a régi feliratok tanúskodnak; másodsor pedig amiért természeti kincsekben, ásványvizekben, forrásokban és fémekben olyan gazdag. A függelék előszavában ír arról, hogy a feliratok összegyűjtésével az volt a szándéka, hogy másokat, főleg a magyarokat is arra ösztönözze, hogy figyeljenek az antik emlékművek értékére és gyűjtsék össze gondosan:

„Ezzel a szándékkal adom közre ezeket, melyeket nem tartok olyan nagyra, hogy akár a betűszedő nyomatékát, akár a bölcs olvasó figyelmét lekötne. Erősen bízom azonban abban, hogy miután meglátnak néhányat a számtalan antik írás töredékeiből, amit egy külföldi ember adott ki, lesznek olyanok, akik a szétszóródott, méltatlanul heverő régi feliratokat összegyűjtik és hűen megmutatják magát az országot, mindazt, mi benne említésre és csodálatra méltó, mit nem, vagy csak részben írtak le ez idáig maguk a magyarok is, akik mellette élnek a külföldi emberek, akik nehezebben férnek hozzájuk.”⁷⁹

A *Rerum Hungaricarum* már a maga korában sem számított populáris olvasmánynak, a főúri könyvtárakban azonban széles körben elterjedt és anonimitása ellenére is ismert volt szerzője.⁸⁰ Bár el kell ismerni, hogy egyetlen ismert kiadása után idővel „kezdt hiánycikk lenni tudós körökben, s csak magas áron lehetett beszerezni,”⁸¹ ugyanakkor az értelmiségi elitrétegben való évszázados uralma lehetővé teszi, hogy „kölcsonvételein” vagy „kihatásain” keresztül is meg lehessen vizsgálni a protestáns körök fentebb vázolt propagandamechanizmusát. Az antik és bizánci korból sok példát lehet felhozni a képmás és az ábrázolt személy, vagy egy nép sorsa közötti hiedelemre, de I. Nagy Manuél császár babonás cselekedetét csak Niketas Choniates említi történeti munkájában.⁸² Bongars azonban minden kétséget kizáróan friss olvasmányélményéből táplálkozik, amikor a hit erős megnyilvánulásának eme kevéssé ismert történetét eleveníti fel. Néhány évvel szöveggyűjteményének

⁷⁸ *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 619.

⁷⁹ Uo. 620.

⁸⁰ A számos személyes utalás mellett egy további adalék is segít beazonosítani Bongars személyét, nevezetesen a függelék előszavának 1597 márciusában írott sorai, amelyekben a friss fájdalom hatása alatt kesereg menyasszonya egy hónappal korábbi halála felett. Erről: Anquez: *Henri IV et l'Allemagne...* i. m. XLIV–XLV; Charles Cuissard: *Le contrat de mariage de Jacques Bongars*, 28. Mai 1596. *Bulletin de la Société archéologique et historique de l'Orléanais*, 12. évf. (1899) 165., 240–241.

⁸¹ Tüskés: *Magyarországi gondolkodók...* i. m. 670.

⁸² Moravcsik: *Megjegyzések a magyar–bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez.* i. m. 90.

megjelenése előtt egyik legfontosabb levelezőtársának, Joachim Camerariusnak öccse, a jogtudós Philipp Camerarius (1537–1624) *Történelmi elmélkedések* című munkájának babonás hiedelmekről szóló fejezetébe⁸³ illeszti eme részletet, amelyet később Bongars saját szövegekörnyezetében használ majd fel magyar forrásgyűjteményének előszavában. A forrásgyűjtemény hatását a 17. század során több Magyarországot érintő művön keresztül is lemérhetjük, s talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a *Rerum Hungaricarum* dedikáló sorai hozzájárultak a Magyarországról alkotott külföldi közösségi tudat árnyalásához. Thomas Lansius tübingeni jogtudós 1626-ban (az 1613-as kiadás bővítéseként) terjedelmes szónoki certamen gyűjteményt ad ki, amelyben pro és contra beszédekkel csapnak össze az egyes szónokok.⁸⁴ A magasztaló részben a szónok beéri szerény utalásokkal: éppen csak céloz a nagy ős, Attila villámhoz hasonlítható, egész Európát körülcikázó hatalmára.⁸⁵ A *Contra Hungariam* érveket felvonultató orator, Ernest Schafelizki érezhetően Bongars szavait idézi, s ügyes átírással a korábban még Bongars engedékenységből nagynak elismert Attilát fosztogató rablóvá degradálja.⁸⁶

Természetesen a gyűjtemény Magyarországon kapja a legnagyobb figyelmet a 17. század során, amiről szépen tanúskodnak a nemesi könyvtárakban fennmaradt példányok,⁸⁷ azok possessor-bejegyzései,⁸⁸ valamint más szerzők Bongars szavaival párhuzamba állítható gondolatmenetei, esetenkénti teljes szövegegyezései. Szenci Molnár Albert magyar–latin szótárának (1604) ajánlólevelében például nem csak azonos Herberstein-, Seneca- vagy Thuróczy-idézeteket találunk,⁸⁹ hanem „egy nagy férfiú szavait idézve” hosszabban vesz át a minden bizonnyal keze ügyében lévő műből.⁹⁰ A Kárpát-medence népeinek keveredéséről szőtt mondatai Bongars-ból inspirálódnak,⁹¹ s a mindenkit védelmező jószágos Isten – miként egykoron Izrael népét a Vörös-tengeren át – vezeti a magyarokat „Európának erre a leggyönyörűségesebb részére”.⁹² Kétségtelenül már Szenci Molnár hatását mutatja a debreceni kálvinista prédikátor, Kismarjai Veszelin Pál (1612–1645) *Ierusalem veszedelme* (1629) című munkájában a magyar–zsidó nép sorspárhuzamának, s a Bongars-féle „nép-

⁸³ Philipp Camerarius: *Operae horarum succisivarum sive meditationes historicae*. Lochner et Hofmann, Noribergae, 1591. 276.

⁸⁴ Thomas Lansius: *Consultatio de principatu inter provincias Europae*. Brunnus, Tubingae, 1626.

⁸⁵ Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 71–72.

⁸⁶ Lansius: *Consultatio de principatu inter provincias Europae*. i. m. 733–735.

⁸⁷ Pl. Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Ld. Kiss Endre József: *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2006. 28.

⁸⁸ A Bibliotheca Zriniana példányának possessor-bejegyzései Erdődy Péter és Rátkay György nevét is felfedik. Monok István: A Bibliotheca Zriniana története. In: Hausner Gábor – Monok István – Orlovsky Géza (szerk.): *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó, Budapest, 1991. 30.

⁸⁹ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Magvető, Budapest, 1976. 178., 183.

⁹⁰ Uo. 183–184.

⁹¹ Uo. 177.

⁹² Uo. 178.

vándorlás-elméletnek” a jelenléte.⁹³ Kismarjai Veszelin Pál egyetlen példányban fennmaradt beszéde⁹⁴ a debreceni Szent András-templom felépítése után hangzott el 1629-ben. Jeruzsálem Titus általi elpusztításának körülményeit vizsgálja, Jézusnak a város pusztulására tett kijelentése, jóslata felől értelmezi a történeteket (Lk 19,41-44; Mt 12,25; 23,37). A téma – érthető történelmi okokból – főként a 17. század végen közkedvelt: a „földre tiport nép” számára a helyes erkölcsi magatartást az Istenhez fordulásában, valamint a szent, kegyes élet felmutatásában találja meg. A szövegben explicit formában is jelölt Bongars-féle bevezetőből két citátum van jelen a műben,⁹⁵ s Csorba Dávid kutatásai alapján az is bizonyítást nyert,⁹⁶ hogy később Kismarjai Veszelin Pál szolgál majd forrásként Medgyesi Pál református lelkész (1604–1663) Bongars-átvételeihez.⁹⁷

Amikor a 16–17. század fordulóján, a diplomácia kezdeti szakaszában Jacques Bongars ellátja sokrétű tevékenységét, még a nagyhatalmaknak sincs állandó képviselője minden országban, s a Franciaország által 1588-ban létrehozott „külügyminisztérium” úttörő kezdeményezésnek számít. A küldöttek a tudományos köztársaság kommunikációs csatornáit használják fel, de levelezésükben egymás mellett jól megférnek a politikai tudósítások és a tudományos eszmecserék. A követmesterségről írt elméleti munkák⁹⁸ – amelyek a 16. század első harmadában születtek, de a század végén nagy példányszámban ismét kiadásra kerültek – a „tudós küldöttben” látják az ideális diplomatát, akiknek műveltségre, nyelvtudásra, külföldi tapasztalatokra és legfőképpen jó hírnévre van szükségük. Az 1600-as évek végén a tudományos köztársaság már nem politikailag semleges tér, ahogyan ezt egyértelműen bizonyítja a kor tudós diplomatáinak példája, akik az új típusú külpolitikai és diplomáciai eszközök hiányában a régi struktúrákat és csatornákat használják.⁹⁹ Jacques Bongars, a *par excellence* „tudós küldött” széles kapcsolatrendszerében jól megférnek

⁹³ Ld. *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1425A* jegyzeteit (Fekete Csaba); Csorba Dávid: Névtelen 'jajj-szó'. Kismarjai Veszelin Pál prédikációja egy 17. század végi kolligátumban. *Magyar Könyvszemle*, 2000. 2. sz. 200–204.

⁹⁴ *Régi Magyar Könyvtár* I. 1349.

⁹⁵ „...mélán állatta egy tudos iambor, Magyar Országnek e' nagy pusztulásán óhajtozván, ez elöt 50. 60. esztendőkkel (hát ha meg mai állapottyában látna) hogy váraskák is alig maradtak e' nagy birodalomból annyik, mint a' mennyi országok régenten ehez tartoztanak! [...] Nagy tsudával emlegetik az Hystoricusok, s-nevezet szerént rerum Hungaricarum scriptores, menyi sok fele lakosi voltanak e' földnek csak keves idő alatt...” 30–31. Ld. *Régi Magyar Könyvtár* I. 1349.

⁹⁶ Csorba: Névtelen 'jajj-szó'... i. m. 203.

⁹⁷ Medgyesi: *Sok jajjokban...* i. m.

⁹⁸ Étienne Dolet: *De officio legati*. Doletus, Lyon, 1541.; Conrad Braun: *De legationibus libri quinque: cunctis in reipb. versantibus, avt qvolibet magistratv fungentibus perutilis, et lectu iucundi*. In: Conrad Braun: *Opera tria*. Behem, Mainz, 1548.; François La Mothe le Vayer: *Legatus seu de legatione*. Roigny, Paris, 1579.; Alberico Gentili: *De legationibus libri tres*. Antonius, Hanau, 1594.; Carlo Paschal: *Legatus*. Parvivallium, Rouen, 1598.; Jean Hotman: *L'ambassadeur*. [S.l.], [s.n.], 1603; Hermann Kirchner: *Legatus. Editione altera emendatus, et plurimum auctus. Cunctis tum in Juris prudentiae, politicarumque artium studiis, tum in Reip. administratione versantibus lectu scitus, et scitu necessarius*. Kezelius, Marburg a.d. Lahn, 1610.; Jean Hotman: *De la charge et dignité de l'Ambassadeur*. Busius, Düsseldorf, 1613.; Frederick van Marselaer: *Legatus*. Janssonius, Amsterdam, 1644. stb.

⁹⁹ Madeleine Lazard: Les ambassadeurs en résidence, une innovation de la Renaissance. In: Françoise Argod-Dutard – Anne-Marie Cocula (szerk.): *La diplomatie au temps de Brantôme*. Presses Universitaires de Bordeaux, Bordeaux, 2007. 28.

egymás mellett kálvinista kötődésű informátorok, a francia királyi udvarban tevékenykedő katolikus politikusok, vagy – miként Justus Lipsius esete is mutatja – a többszörösen hitet váltó tudóstársak. Magyarország a politikai nagyhatalmak szorításában az események elszenvetőjeként eme politikai és tudományos információáramlás gyakori tárgya, szereplője. A tudományos köztársaságba bekapcsolódó humanista magyar tudósok, Zsámboky János, Szenci Molnár Albert, Szántó Arator István, Forgách Mihály szintén jelen vannak Jacques Bongars köreibben, közvetítésükkel Magyarország tudós rétegei sem szakadnak el az európai szellemi élettől. Sőt a magyar akadémiai mozgalom a 16. század végén szerény eredményei ellenére sincs elmaradva Európa többi nemzetétől, s elérkezik a szervezett, szabályos akadémiaalapítás küszöbéig.¹⁰⁰

A fentebb vázolt 17. századi információlánc szép példája az intellektuális eszme terjedési modelljének, amely Bongars szöveggyűjteményének megjelenésétől a 18. századig kimutatható Magyarországon. A 18. század második felében a mű hatását már más formában tudjuk lemérni, nyomdokain elemzőmunkák születnek, újabb kezdeményezések indulnak. Szabadjon e helyütt felekezeti érintettsége révén kiemelnünk Bod Péter erdélyi kálvinista lelkész (1712–1769) kevésbé ismert, kéziratban fennmaradt művét *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia* címmel (1768), amely Magyarország és Erdély történetéről írt munkákat és történetírókat tárgyal, s egy külön fejezetet szán a *Bongarsius-gyűjteménynek*.¹⁰¹ A 18. század elején meginduló protestáns egyháztörténeti adatgyűjtésbe bekapcsolódva Bél Mátyás, a pozsonyi líceum későbbi rektora saját gyűjtésein kívül közreműködik egy köréhez tartozó osztrák történettudós, Johann Georg Schwandner (1716–1791) *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* című, 1746 és 1748 között Bécsben, Bongars munkája nyomán napvilágot látó háromkötetes magyar történeti forrásgyűjtemény megjelentetésében.¹⁰²

„Mindazt – írja Bél Mátyás az előszavában –, amit csak elősegíteni látszott a kiadás javítását, értelmezését, helyreállítását és gyarapítását, szűkszavúan ugyan, de szorgalmasan és megfontolt ítélettel feljegyezték, és közölték ama jegyzetekben, amelyek szinte minden lap szövege alatt láthatóak. Ezek hol az eltérő olvasatoknak adnak helyet, hol pedig a kétes értelmű szöveget próbálják megvilágítani. Nem kétséges tehát, hogy emberünk két legyet ütött egy csapásra, mivel egyrészt a mindeddig rejtőzködő kódexet szerencsés és takarékos módon közkinccsé tette, másrészt a Bongars-féle kiadást ugyanilyen szorgalmasan pontosította és gyarapította.”¹⁰³

Bongars forrásgyűjteményének jelentőségét – számos kritikai megjegyzése ellenére – sosem vitatja Bél Mátyás, s így hívja fel a felejtő utókor figyelmét a „csodás képzettségű követ” munkájára és annak bevezető soraira:

¹⁰⁰ Klaniczay Tibor: *Pallas magyar ivadéka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 30.

¹⁰¹ Bod Péter: *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia*. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, 1510. B. sz., 1768. 96 l.

¹⁰² Johann Georg Schwandner – Bél Mátyás: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Impensis Ioannis Pauli Kraus, Vindobonae – Lipsiae, 1746–1748.

¹⁰³ Tüskés: *Magyarországi gondolkodók...* i. m. 679.

„Kegyes olvasó, kérek, olvasd el és ismét olvasd el s megint csak olvasd el és ismét olvasd el Jacques Bongars előszavát, melyet a Magyar Történetírók elé írt (ez Thuróczi János Magyar krónikájával együtt Frankfurtban jelent meg Andreas Wechelius örököseinél, Frankfurt 1600, fólió). A mi bajainkról kevés helyen olvashatunk hatásosabban; itt találhatók Herberstein szavai is.”¹⁰⁴

Ez az előszó valóban hosszú időn keresztül áthatja a magyarságról alkotott gondolatokat. Sajnálatosnak mondható azonban, hogy Jacques Bongars keveset árul el a szövegekkel folytatott kritikai munkájáról. Gyűjteményét ebből a szempontból külön összehasonlító elemzés tárgyának kell alávetni, ahogyan erre a 20. század elején Gábor Gyula is vállalkozott. Mindazonáltal Bongars legfontosabb eredményének mondhatjuk, hogy Zsámboky János után¹⁰⁵ lerakja azokat a historiográfiai alapokat, amelyekre építkezve közel másfél évszázad múltával Bél Mátyás megalapítja a történettudomány magyar historiográfiáját, s kijelöli az előtte álló feladatokat.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tomus tertius. Straubius van Ghelen, Viennae, 1737. 240.

¹⁰⁵ Antonii Bonfinii: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices, & alia*. Apud Andream Wechelum, Francofurti, 1581.

¹⁰⁶ Tóth: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből... i. m. 616.